

Recipe liberum

Robert JOLIĆ (prir.), *Humački zbornik. Radovi sa znanstvenoga skupa povodom 150 godina od početka izgradnje franjevačkoga samostana na Humcu, 20. i 21. listopada 2017.*, Mostar, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Franjevačka knjižnica Mostar RECIPE, br. 22, 2020, 456 str.

Marko Dragić
mdragic@ffst.hr

Humački zbornik 22. je monografija u ediciji RECIPE. Ime edicije dao je prof. dr. sc. Pavao Knezović. *Recipe* je imperativ latinskoga glagola *recipio, cepi, ceptum*, 3. *Recipe* znači *uzmi natrag, ponovno donesi, prihvati knjigu, dar, vjeru*. To ime može se tumačiti prema prvim slovima: *Restauratio et continuatio – illustrum patrum exempla*, što u prijevodu glasi: *Obnavljanje i nastavljjanje primjera slavni otaca*. Na starim dobrim temeljima produžiti gradnju.

Humački zbornik počinje *Predgovorom* Roberta Jolića i fotografijama sa znanstvenoga skupa. Prvi je rad *Ljubuški – ostatci prošlosti* Ive Lučića, a isti autor piše o zemljopisnom položaju Ljubuškoga, koji se nalazi na zapadnom dijelu Hercegovine s nadmorskom visinom od 100 do 300 metara. Grad Ljubuški je 2013. godine imao 4023 stanovnika, a s 34 seoska naselja općina ima 28.184 stanovnika. Potom autor daje osvrt na povijest, navodeći da se život u ljubuškom kraju odvijao još od starijega neolitika. Tijekom bakrenoga, brončanoga i željeznoga doba prostor današnje ljubuške općine nastanjivali su Iliri, a njih su nakon dvostoljetnoga rata pokorili Rimljani. U 5. i 6. stoljeću širilo se kršćanstvo o čemu svjedoče ostatci ranokršćanskih bazilika te oratorija u Vitini, Klubuku (Vojnićima) Crvenom Grmu i Proboju. U povijesnim vrelima Ljubuški se prvi put spominje 15. veljače 1435. godine. Kralj Dabiša 1395. dao je svojoj kćeri Stani posjede u Veljacima. Autor piše i o patnjama, progonima i stradanjima za vrijeme osmanske okupacije. U kratkom vremenu (od 1482. do 1517.) ubijena su 33 franjevca. Lučić nadalje daje osvrt na povijest 19. i 20. stoljeća.

Ostalih 16 radova okupljeno je u dvije tematske cjeline: *Župa – samostan – crkva* i *Zemlja – narod – kultura*. Robert Jolić je svoj rad naslovio *Stara župa Veljaci (Ljubuški) do osnutka župe Humac*. Autor navodi da je župa Humac na-

stala odvajanjem od matične župe Veljaci 1855. godine. Ostatci starokršćanskih bazilika svjedočanstva su o ranom prisustvu kršćanstva. Najstariji dokument o postojanju crkve na području današnje ljubuške općine je *Humačka ploča* iz 11. ili 12. stoljeća. Mnogi lokaliteti čekaju arheološka istraživanja da bi se otkrili ostatci sakralnih objekata. Samostan u Ljubuškom 1563. godine uništili su Turci progoneći biskupa fra Danijela Vučića (ili Glasnovića), koji se iz Duvna sklonio u Mostar, a zatim pobjegao u Ljubuški. Turci su oba samostana spalili. Biskup fra Marijan Bogdanović 6. lipnja 1768. godine boravio je u župi Veljaci. Prema crkvenim knjigama te godine kršteno je 111 djece, vjenčano 31, umrlo 45, kuća je bilo 135, prvopričesnika 610 te ostale male djece 325.

Fra Andrija Nikić piše o samostanu humačkih franjevaca. Veljački župnik fra Anđeo Kraljević je od nekoga Turčina za 1100 forinti 1850. godine kupio zemljište za humački samostan. Župa Humac, proglašena je 3. svibnja 1866. godine, obuhvaćala je 13 naselja s 523 katoličke obitelji i 3407 vjernika. Godine 1858. javljaju se razmišljanja o gradnji samostana na Humcu. Za gradnju samostana i crkava bile su potrebne dozvole turske vlasti iz Carigrada i crkvene vlasti iz Rima. Tek 1852. godine, kada je Omer-paša Latas slomio bosanske Turke, moglo se pomišljati na gradnju crkava u Bosni i Hercegovini. U proljeće 1867. iz Carigrada su stigle vijesti o odobrenju gradnje samostana. General Reda je 17. srpnja 1866. odobrio gradnju samostana u kojem će biti smješteno sjemenište. Odmah su počeli pripremni radovi. Sjemenište je sa Širokoga Brijega premješteno na Humac 2. prosinca 1870. Poslije novicijata, do 1905. godine, na Humcu je bilo i Filozofsko-teološko učilište.

O stoljeću i pol humačke crkve sv. Ante piše fra Žarko Ilić navodeći da je Uprava Hercegovačke franjevačke provincije 1864. godine odlučila graditi samostan na Humcu. Pristupilo se prikupljanju milodara po europskim zemljama. Ilić navodi da su Turci u 15. i 16. stoljeću porušili sve crkve tako da je nakon rušenja samostana i crkve u Ljubuškom cijela krajina s obje strane Neretve ostala bez ijedne crkve. Tek od 1846. do 1866. godine izgrađen je jedan samostan i deset crkava. Blagoslov samostanskoga temelja na Humcu obavio je biskup fra Anđeo Kraljević 4. travnja 1867.

Fra Ante Marić autor je rada *Humačko razdoblje franjevačke gimnazije u Hercegovini* u kojem piše o razdoblju od 1871. do 1889. godine koje je obilježilo premještanje sjemeništa sa Širokoga Brijega na Humac. U to vrijeme humačko sjemenište imalo je 36 osoba i imali su bolji smještaj nego na Širokom Brijegu. Marić navodi dragocjene podatke o tijeku školovanja na Humcu, napretku učenika, ocjenjivanju, statističkom pregledu đaka, izvješćima, učiteljskim sjednicama.

S. Natalija Palac autorica je rada o ženskim redovničkim ustanovama u Ljubuškom i Župi sv. Ante na Humcu. Prva ženska redovnička ustanova u župi Humac nastala je koncem 19. stoljeća. U Ljubuškom te franjevačkom samostanu na Humcu u proteklih 124 godine djeluju sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskog

(s matičnom kućom u Zagrebu). Sestre milosrdnice u Ljubuški su došle 1898. godine, a od 1945. do 1952. bile su »podstanarke« u vlastitoj kući i beskućnice. Od 1952. na Humcu djeluju školske sestre franjevke. Kroz 65 godina djelovanja na Humcu izmijenilo se stotinjak sestara. Autorica navodi imena sestara na Humcu i u Ljubuškom.

Fra Stipan Klarić svoj rad naslovio je *Nabožna društva u humačkoj župi*. U radu piše o franjevačkom svjetovnom redu poznatijem kao *Treći franjevački red* koji je nastao u 13. stoljeću. Prvo bratstvo Trećega franjevačkoga reda na Humcu je osnovano 4. listopada 1884. Danas je na Humcu 30 aktivnih članova toga najstarijega bratstva u Hercegovini. *Bratovština sv. Ante* osnovana je u Mostaru 1972. Iz te udruge najvjerojatnije su se kasnije razvile ustanove *Kruh sv. Ante* te *Pobožna zadruga sv. Ante*. Koncem 19. i početkom 20. stoljeća u europskim zemljama osniva se Orlovski pokret kao protuteža Sokolstvu. *Ogranak katoličkoga orlovskoga saveza* na Humcu je osnovan 8. prosinca 1923. Prvo bratstvo franjevačke mladeži Frama na Humcu je osnovano 1992.

O glazbenoj baštini crkve i samostana na Humcu piše fra Stanko Mabić, koji ističe da je padom Bosne 1463. i Hercegovine 1482. pod tursku vlast, nastao progon katolika. Crkvena glazba i sviranje počinju padom turske vlasti i dolaskom austrougarske vlasti. Glazbeno djelovanje na Humcu može se podijeliti na dva razdoblja: od 1867./68. do 1945. i od 1945. do danas. Prvi školovani glazbenik na Humcu bio je fra Ambro Miletić koji je došao na Humac 1880. godine. U Italiji je završio glazbenu školu za klavir i orgulje. Na Humcu su 13 srpnja 1924. katolički *orlovci* organizirali svečani skup koji se sastojao od mise, propovijedi, predavanja, glazbe, igara, igrokaza. Iz cijele Hercegovine i Imotskoga došli su katolički *orlovci* sa svojim zastavama i glazbenim instrumentima. Početkom ljeta 1932. godine na Humcu je organizirana limena glazba.

O današnjem pastoralnom stanju župe sv. Ante na Humcu piše fra Ljubo Kurtović. U njegovom radu riječ je o socijalno-kulturološkom i religijskom kontekstu. Autor upozorava o udaljavanju od zajedničkoga i sakramentalnoga prakticiranja vjere. Nadalje, riječ je o povijesti župe Humac te o crkvama i grobljima u selima župe Humac kao i o pastoralnim aktivnostima u župi Humac. Zanimljivi su statistički podatci što autor navodi o Župi i selima koja pripadaju župi Humac. Nakon toga rada nalaze se 84 vrijedne fotografije s kojima završava prvi tematski blok radova.

Drugi tematski blok počinje radom *Humačka ploča* autora Milana Nosića. Humačka ploča nalazila se u crkvi sv. Mihovila Arkandela, lokalitet Grebine, na Humcu. Ploča je za vrijeme izgradnje humačkoga samostana i crkve 1867.-1871. ugrađena u samostan. Izvađena je 1958. i smještena u samostanski muzej. Tekst humačke ploče glasi: »U ime Oca i Sina i Svetoga Duha. Ovo je crkva arhandela Mihovila, a zida ju Krsmir, sin Bretov, župi Vruljac, i njegova žena Pavica.«

O stećcima u Ljubuškom piše Miroslav Palameta koji navodi da se nekada smatralo da stećaka ima malo na 27 nekropola. Istraživanjima je autor otkrio

da na 49 lokaliteta ima 670 stećaka. Autor upozorava na stanje kasnosrednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika u području Ljubuškog te osobito njihovo uništavanje u nedavnoj prošlosti. S pravom Palameta predlaže da se značenje likovnih prikaza na stećcima dekodira u kontekstu kršćanske eshatologije.

Mjesta molitve (misišta), zavjeta i pobožnosti u humačkoj župi rad je Marka Dragića koji piše o patnjama, progonima i stradanjima kršćana za vrijeme turske okupacije. Autor piše o životu sv. Antuna Padovanskoga i čudesima koja su se dogodila po njegovu zagovoru. Fratri su u Ljubuški došli za vrijeme vladavine Kotromanića i u Podljudbuškom, kod crkve sv. Kate, sagradili svoj samostan. Samostan i fratri su tu ostali i pod turskom vlašću gotovo stotinu godina, a kada je samostan srušen 1563. godine, fratri su pobjegli u Zaostrog, odakle su skoro 150 godina obilazili vjernike u Ljubuškoj župi. Progonjeni, mučeni i ubijani, Hrvati katolici u Bosni i Hercegovini stoljećima su se morali potajno okupljati na zvuk roga, trube, klepet zvana, na zabitnim i skrovitim mjestima gdje su sa svojim svećenicima držali svete mise. Turci su im i to zabranili 1699. pa su duhovnu skrb o malobrojnim katolicima vodili fratri iz Kreševa. Diljem Bosne i Hercegovine nalaze se mikrotoponimi: *Crkvine, Crkve, Crkvišta, Crkovište, Crkva, Crkvica*, za koje predaje kažu da se tu nekoć nalazila crkva. Stjepan Duvnjak naveo je 444 crkve. U humačkoj župi mikrotoponimi *Crkvine* nalaze se na Zvirićima, u Ljubuškom i na Mostarskim Vratima. Mikrotoponim *Crkvice* nalazi se također na Mostarskim Vratima, a u Studencima se nalazi *Crkvina*.

Tihomir Zovko u svome radu Ljubuški kraj u austro-ugarskom i starojugoslavenskom razdoblju piše o prvom popisu stanovništva 1851.-1852., a nakon dolaska Monarhije izvršena su četiri popisa stanovništva Bosne i Hercegovine. Tako je, primjerice 1879. u Ljubuškom kotaru živjelo 2846 muslimana, 145 pravoslavničkih i 20205 katolika, u Ljubuškoj općini je u isto vrijeme živjelo 2842 muslimana, 145 pravoslavničkih i 7943 katolika, a u gradu Ljubuškom 2456 muslimana, 131 pravoslavničkih i 57 katolika. Zovko piše i o školstvu, gospodarstvu, političkim prilikama, Matici hrvatskoj u Ljubuškom, o hrvatskom pjevačkom i tamburaškom društvu *Trebižat* u Ljubuškom, hrvatskim seljačkim zadrugama, Ljubuškom u Kraljevini SHS 1919.-1929., u Banovini Hrvatskoj 1939.-1941. te o iseljavanju stanovništva iz ljubuško-kraja.

O ljubuškom kraju u Drugom svjetskom ratu piše Ivica Šarac navodeći sastav stanovništva u Ljubuškom kotaru kojem su pripadale općine Drinovci, Humac, Ljubuški, Posušje, Vitina i Zvirovići. Prema popisu iz 1931. u Drinovcima je živjelo: 11597 katolika, tri muslimana, 11 pravoslavničkih, na Humcu je bilo 6453 katolika, 21 musliman, jedan pravoslavni, u Ljubuškom 1204 katolika, 2004 muslimana, 144 pravoslavničkih, troje ostalih, u Posušju 12.559 katolika, deset muslimana, 14 pravoslavničkih, u Vitini 9194 katolika, 291 musliman, devet pravoslavničkih, na Zvirićima 5191 katolik, 50 muslimana. Šarac piše i o talijansko-četničkom i jugoslavensko-partizanskom djelovanju. Četnički major Petar Baćović 5. rujna 1942. obavijestio je Dražu Mihajlovića da su njegovi četnici

na području Ljubuškoga i Imotskoga ubijali sve muškarce od 15 godina naviše, dok djecu mlađu od 15 godina i žene nisu ubijali. Spalili su 17 sela. Na području između Ljubuškoga i Vrgorca trojici katoličkih svećenika živima su oderali kožu. Nakon partizanskoga protuudara u veljači 1945. uslijedilo je masovno iseljavanje Hrvata katolika koje se pretvorilo u egzodus poznat pod nazivima »Bleiburg i križni putovi«.

U radu *Samostan i župa Humac u svjetlu crkveno-državnih odnosa u razdoblju komunističke vladavine* Miroslav Akmadža piše o oduzimanju crkvene imovine od strane komunističkoga režima. Ljubuške su vlasti 1949. donijele odluku o oduzimanju dijela zgrade humačkoga samostana. Zabranjeno je prikupljanje milodara. Vjeronauk se ometao i zabranjivao. Vlasti su zabranile gimnazije u Travniku i Širokom Brijegu, više škole u Sarajevu i Mostaru te jedno vrijeme i sjemenište u Visokom. Franjevačke i isusovačke škole u kojima se školovalo 400-500 učenika, koje su prije bile izjednačene s državnim školama, nisu se priznavale itd.

Vlado Pandžić autor je članka *Kršni zavičaj kao ljetopis hrvatske katoličke Hercegovine*. *Kršni zavičaj* je časopis, koji se publicira od 1970. godine, glavni urednik svih brojeva je fra Žarko Ilić. Časopis ima goleme zasluge za vjerski i nacionalni identitet Hrvata katolika u Hercegovini i šire.

O ljubuškim pjesnicima i poetici akademika Veselka Koromana piše Perina Meić koja navodi periodizaciju i raspored građe, metodološke postavke te razmatra jela pisaca ljubuškoga kraja od Lovre Šitovića do naših dana. S pravom autorica navodi da je Veselko Koroman svojim sabranim djelima artikulirao hrvatsku književnost u Bosni i Hercegovini.

Drugi dio Zbornika završava s 43 izvrsne fotografije, a zbornik završava *Kazalom mjesta i Kazalom osobnih imena*.

Svojim radovima sedamnaest znanstvenika doprinijelo je iznimnoj vrijednosti *Humačkoga zbornika*. Oni daju značajan doprinos povijesti, demografiji, arheologiji, filologiji, etnologiji i antropologiji. Nedvojbeno je da će *Humački zbornik* naići na široku čitateljsku publiku te će svatko tko se želi upoznati sa svojim korijenima, uzeti ovo vrijedno djelo. *Humački zbornik* potpuno opravdava naziv edicije RECIPE.